

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

MUHAMMED HAMDİ YAZIR

AZİM YAYINCILIK

Cüz: 1
FATIHA

1- FÂTİHA SÛ'RESİ: 5

1

Ne güzeldir ki, Fâtiha'nın tam ortasında konuşma hakkı bizim sosyal vicdanımızla kulluk dilimize verilmiş ve sözleşme bizim kulluk dilimizden ve sosyal vicdanımızdan dile getirilmiştir. Bunda kulluk duygusunun Allah'ın sözünün belirleme yeri olduğuna büyük bir uyarma vardır ki, **"Allah bir insanla (karşılıklı) konuşmaz. Ancak vahiyle yahut perde arkasından konuşur."** (Şûrâ, 42/51) **"Onu er-Rûhu'l- Emîn (Cebrail) indirdi. Senin kalbine..."** (Şuarâ, 26/193) âyetlerinin mânâlarıyla ilgilidir. Bu bize şöyle bir uyarma da yapmış oluyor: **"Size görünmeyen gibi gelen Allah'ın sözü olmasa idi sizin konuşma hakkınız olamazdı. Siz konuşuyorsanız şüphe etmeyiniz ki söylemek, maksadı tebliğ etmek kuvvet ve niteliğini yaratıcınızdan ve onun yardımından alıyorsunuz. Anlayınız ki, sizin kendi varlığınız gibi, konuşmanızın da başlangıcı yüce Allah'tadır. Siz mânâ ve maksadınızı başkalarına tebliğ ederken ve anlatırken Allah Teâlâ'yı bu kuvvetten yoksun zannetmeyiniz. Bundan dolayı yüce Allah'ın indirdiği Kur'ân'ı bütün sosyal vicdanınızla dinleyip anlamaya ve tatbik etmeye çalışınız."**

Burada bize Allah'ın zâtı ve sıfatından sonra Allah'ın ahlâkından büyük bir örnek de telkin ediliyor. Allah ile kullar arasında karşılıklı şartlara dayanan bir antlaşma şeklinde yazılı sözleşme akdi ile ne büyük bir rahmani ahlâk olduğunu iyi düşünmek gerekir. Bizi yoktan var edip biraz terbiye ettikten sonra yine sırf rahmeti ile bize dünyada geçici olarak ihsan ettiği bağışlarını bizim gerçek mülkümüz imiş gibi ebedileştirmek ve ebediyen nemâlandırmak için yüzyüze gelmesinde adeta denk bir rütbe ve bir onur veriyor. Rab olmasından dolayı kendi haklarını bize vazife olarak yalnız emir ve teklif ediverecek yerde aslında hiçbir hukuku olmayan bizlere de mülkiyet ve haklar tanıyarak ikisini mübadele ediyor ve bizim haklarımızı da kendi rahmetinin sorumluluğuna alıyor. İbadet ve kulluk onun hakları ve bizim vazifelerimiz. Buna karşılık, dünyada talep ve yardım, ahirette mükâfat ve cezalandırma bizim haklarımız, onun yalnız kendi gerekli görmesi ile rahmet ve hikmetinin vecibeleri oluyor. Ve hatta kul haklarına Allah hakkından daha fazla dikkat ediliyor ve önem veriliyor. Rahmet, kulluktan öncedir, fakat kulluk da yardım dilemekten öncedir. Demek ki, vazife istemek hakdan öncedir. Ve halbuki Hakkın rahmeti ve hakkın oluşması daha öncedir. Ve bu şekilde vazife ve hak arasında tam bir ilişki (connoter) vardır. Şüphe yok ki, böyle. bir muamele Peygamber (s.a.v.) Efendimizin, **"Allahın ahlâkı ile ahlâklanınız"** (Fahrü'r-Razi, Mefatihü'l-Gayb VII, 73) hadis-i şerifinde işaret ettiği Allah'ın ahlâkının en şayan-ı hayret tecellilerinden biridir.

İkincisi bu ayette, topluma ve sosyolojiye de büyük bir önem verilmiştir. Çünkü akit (sözleşme) **"ibadet ederim, yardım dilerim"** gibi birinci şahıs kipi ile yapılmıyor da **"ibadet**

ederiz, yardım dileriz” diye çoğul; yani birinci şahıs çoğul kipi ile yapılıyor. Müfessirler, **“burada, cemaatle ibadetin faziletine işaret vardır”** diyorlar, şüphesiz öyledir. Fakat cemaat faziletini iyice düşünmeliyiz. Cemaatle ibadet etmek için cemaatin oluşmuş bulunması lazımdır. Hâlbuki **cemaat kuru bir kalabalık demek değil, aynı duygularla birlik halinde hareket edebilen düzenli bir kurul demektir.** Bu husus dolay cemaatin oluşması bir ruha ve sosyal bir antlaşmaya bağlıdır. Sosyal antlaşma ise henüz içinde bulunduğumuz akit ve sözleşme ile oluşacaktır. İslâm cemaatinin oluşması da Fâtiha'nın inmesinden sonradır. Bundan dolayı arada tuhaf bir zaman kusuru var zannedilir. Fakat gerçek öyle değildir. Sosyal ruh, önce tek kişilerde yerleşir, kişinin vicdanına ne vakit kardeşlik duygusu girer ve onu kibirden, darlıktan, bencillikten çıkararak genişletirse o vicdanın genişliği oranında bir cemaate aday olur. Bu genişlik, bir arkadaşlıktan bir aileden tutunuz da dünyaya egemen olan devletlere kadar gider. Vicdan darlığı cehalet ve kibir ile beraberdir. Gönül ferahlığı da denilen vicdan genişliği ise korku ve ümitte, kıvanç ve kederde yükselmiş bir anlayış ve irfana ve bundan dolayı alçak gönüllülük gösterme ve merhamet, sabır ve tahammül gibi güzel huylarla beraberdir. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, korkusu yine kendisine aittir. Ona göre fayda onun faydası, zarar onun zararıdır.

Bir vicdan da bu sevgi ve korku yükselip de bir diğerini dahi kendisi gibi, en azından kendisine eşit bir değerle görmeye ve onun faydasından kendisininmiş gibi memnuniyet, zararından kendisininmiş gibi üzüntü duymaya başlarsa o vicdanda sosyal ruh oluşmaya başlamış olur ki, insan kelimesinin bir aslı olan üns (alışkanlık) ve müvâneset denilen karşılıklı samimiyetin başlangıcı budur. Böyle bir duygu ise iki denk kuvvet arasında bir ortak toplayıcı hissini duymaktır ve işte bu toplayıcı duygu kardeşlik hissini başlangıç noktasıdır. Bu his fiilen yaşandıkça o topluluk kuvvet bulur, bu his bu topluluk ne kadar genişlerse ve ne kadar kuvvet bulursa, kibir o oranda azalır ve sosyalleşme ve medeniyet de o oranda genişler ve kuvvetlenir. Bu sosyal ruhun kurulabilmesi öncelikle fitrî bir Allah vergisi ve ikinci derecede çevrenin bir yansımasıdır. Ve her iki görüş açısı ile yaratılıştan var olan terbiye ile sonradan elde edilen terbiyeden etkilenir. İşte vicdanında böyle bir sosyal ruh yerleşmiş olan kişi, vicdanının genişliği ve kuvveti oranında bir sosyal toplumun oluşmasında başlangıç noktası olur. Bu vicdanın duyduğu o topluluk, taşıdığı sevgi ve korkunun temeli ne ise kardeşlik duygusunun derecesi o kadardır ve aday olduğu toplumun sınırı da odur. Bu şekilde çeşitli milletleri ayıran, çeşitli ve birçok toplumlar ve onlara uygun olan ruhlar oluşur ve bir toplumda insanlar ne kadar bencilleşirse sosyal ruh da o kadar daralır ve genel olan toplumu parçalar, cemaatini ve kardeşlerini de o oranda azaltır. Fakat bunda ne sevgi, ne de korku; ne fayda ne zarar bütün sınırları ile temin edilmiş olmaz. Ve bunun tam aksine bir toplum ne kadar geniş ve kapsamlı ise sosyal ruhu o kadar genişler ve dar çerçeveli küçük toplumları o oranda kendine katarak yükseltir. Böylece sosyal açıdan sevgi ve korku; fayda ve zarar da son sınırına dayanmış olur. Bunun için toplumu büyüten veya küçülten en önemli sebebin sosyal ruhundaki genişlik derecesinde ve vicdan kuvvetinde aranması gerekir. Toplumda genişleme var da, vicdanda kuvvet yoksa o

toplum idare edilemez. Dağılmaya, parçalanmaya ve küçülmeye mahkum olur. Vicdanda kuvvet var, fakat toplumda genişleme yoksa o toplum büyüyemez. Sonunda büyük bir toplum tarafından yutulur.

Acaba insan ruhunda sevgi ve korkunun bütün sınırlarını kuşatan en kapsamlı ve en kuvvetli sosyal etki ne olabilir? Zıddı, benzeri, ortağı bulunur farzedilebilen hiçbir şey böylesine kapsamlı bir kuvvete sahip olamaz. Ortağı ve benzeri bulunmayan da ancak yüce Allah'tır. Çünkü mukabili lizatihi batıl, geçersiz ve imkansız olan ancak O'dur. Ve bunun için bütün şükür ve hamdler O'na aittir. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, evrensel bir toplumun üyesi olmaya aday bir sosyal ruha sahiptirler. Ve ancak bu toplum ile kardeşlik duygusu en son haddini bulur ve daha yukarısı düşünülemeyecek bir sosyal kurul oluşabilir ve onunla yüce Allah'ın rızasına erişilir.

İşte Fâtiha'da yüce Allah kendisini önce akıllı kişilere duyurarak vicdanlarında bu sosyal ruhu terbiye ve kuvvetlendirmek için her birinden **“ancak sana ibadet eder, ancak senden yardım dileriz”** diye söz ve misak alırken her şahsın ikrarını; bütün insanlığı ve bütün âlemleri kapsayan büyük bir sosyal kurulu temsil eden bir kardeşlik duygusu ve bir sosyal vicdan ile alıyor da **“na'budü ve nesta'in = ibadet ediyoruz ve yardım diliyoruz”** dedirtiyor. Çünkü birinci çoğul şahıs, ikinci ve üçüncü şahıs çoğullarına benzemez. Bunda gerçekten söz söyleyen yine bir tek kişidir. Fakat o tek kişi, kardeşlerini temsil ederek yalnız kendinden söyler de **“biz”** der ve ne vakit bir insan topluluğu, insan topluluğu olarak söz söylemek isterse; içlerinden **“biz”** diye söyleyebilecek birinin başkanlığı altında toplanırlar da hepsi ona söylerler. Yoksa onların hepsinin birden, **“ben, ben, ben”** diye bağırması; bir topluluğun konuşması sayılmaz da, ayrı ayrı şahısların konuşması sayılır.

Bundan dolayı birinci çoğul şahıs, gerçekte birinci şahsın başkalarıyla beraber olması demektir. Ve bu şekilde **“ancak sana ibadet ederiz”** diyen bir kişi olacak ve bununla beraber bunu söylerken vicdanında hissettiği kardeşlerini de temsil etmiş bulunacaktır. Bu kardeşlik insanı koruyan ve amellerini yazan hafaza meleklerinden başlarda hazır olan veya olacağı düşünülebilen insan topluluklarına kadar gider.

Her kişi Fâtiha ile bu anlaşmayı yapar ve sağlamlaştırırken, bir insan topluluğunun imamı derecesindedir. Ve bu mânâ dolay ısı ile Hanefi mezhebinde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fâtiha, ne başka hiçbir şeyi okumaz da hepsinin hesabına yalnızca imam okur. Çünkü Kur'ân okumak Allah Teâlâ ile konuşmak anlamındadır. Yalnız başına namaz kılan kişi ise henüz gerçekte oluşmamış, fakat düşünce halindeki bir cemaatin imamı yerinde olduğundan mutlaka Fâtiha ve sureleri okur. Ve bu gibi kişiler çoğalıp tanışıkça gerçekten cemaat de kendiliğinden ve kolayca oluşur da hemen içlerinden birini imam tanıyarak ona uyarlar ve sosyal güçleri de imamları ile orantılı olur: **“Siz nasıl iseniz başınıza öylesi gelir.”** (Fezû'l-Kadir,V, 47) İslam dininin namaz hükümleri etraflı olarak bilinir, düşünülürse bunun inceliklerini anlamak mümkün olur. Ve her namazda Fâtiha okumanın esas hikmeti de mey-

dana çıkar. Demek ki, henüz böyle bir cemaat gerçekten yokken bu ruhun bir kişide yerleşmesinden daha sonra büyük bir sosyal kurul oluşabilir. Ve bu şekilde sosyal ruh, sosyal vücuttan önce olduğundan bir kişi, bir cemaatin bütün vicdanını onun oluşmasından önce de taşıyarak onu temsil eder ve o duygu ve vicdan ile Allah Teâlâ'ya anlaşma akdini yapabilir. Ve bu meselede hiçbir devir kusuru yoktur.

FÂTIHA SÛRESİ: 5

4

İşte İslâm bu büyük ve benzersiz sosyal ruhun kendisidir ve onun gerçek anlamıyla barındırdığı toplum ve medeniyet kavramının üstünde hiçbir toplum düşünülemez. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşayamazlar da küçük küçük ilâhlar ararlar ve kardeşlik çerçeveleri ne kadar küçülürse o kadar rahatlık duyacağız zannederler, fakat duyamazlar. Bir Müslüman'ın kalbindeki güven, metanet ve sükûnete bir türlü eremezler. Bu şekilde İslâm cemaatinin kuvveti, kişilerin çokluğu ve İslâmi vicdanlarının kuvveti ile doğru orantılıdır. Ve toplum yapısı var olup kuvvetli iken şahsın bu sosyal ruhu duyması ve taşıması kolay olur. Fakat cemaatin yapısı zayıf olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz gerçekten cemaat yokken böyle sonsuza eren kuvvetli bir vicdana sahip olmak, bütün dünyayı tutacak olan bir bütünün ruhuna sahip olmak demek olduğundan, bizzat bir ilâhî destekten başka şekilde göğüs gerilemeyen çok zor bir şeydir. Ve bu makam, peygamberlerin ve özellikle son peygamber (Hz. Muhammed'in) makamıdır.

Gerçekten yüce Allah da Fâtiha'da önce bu akdi büyük dostu Muhammed Mustafa (s.a.v) Efendimizin, risaletpenah kalbine vahiy ile yaptırmış ve bu anlaşmayı onun sosyal vicdanı ile kulluk dili ile ona söyletmiştir. Bundan dolayı tam anlamıyla **“ancak sana ibadet eder, ancak senden yardım dileriz”** diyebilen sadık ve tasdik edilmiş en mükemmel kul, şahsında insanlığın hepsini temsil eden, Peygamberlerin sonuncusu efendimizdir. Ve esas kulluk makamı onundur. Bunun için **“Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik ederim. Ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim”** iman ilkesini teşkil eder. (Ebu Davud, Salât, 28,26; Cenâiz, 58; Buharî, Cenâiz, 86, Tcvhid, 5; Müslim, İman, 178) Onun göğsü öyle bir ferahlığa ermiş idi ki, Hira mağarasındaki yalnızlığı ve soyutlanması esnasındaki ibadeti ile küllî ruhu (bütün yüksek ruhları) temsil etmiş ve onun sosyal vicdanı bütün âlemlere imam olmuş ve işte İslâm cemaati bundan doğmuştur. Ve her asırda onun sünnetine uymakla gerçekten onun ümmeti olabilen İslam cemaati de bireyleriyle değil ise de bütün sosyal heyetleriyle bu kulluk akdini hakkıyla söyleyebilmişler. Ne Allah'tan başkasına boyun eğmişler, ne de O'ndan başkasından yardım isteğinde bulunmuşlardır. Çünkü dünyanın misal getirilecek örnek olan devletini onlar kurmuşlar. Yirmi otuz sene içinde Kâbe'deki putları kıran, Kisraların dünyayı titreten saltanatlarını deviren, Kayserlere boyun eğdiren bu ruh idi. Türkistan sahrasına gidip Türkleri kendine çeken, oradan çekip İstanbullara, Viyanalara kadar götüren yine bu ruh idi.

Namazda Fâtiha okurken bir kimse **“Yalnız sana ibadet ediyorum ve yalnız senden yardım diliyorum”** dese namazı bozulacaktır. Çünkü yüce Allah kişiden yalnız kişisel vic-

danı ile bir antlaşma yapmak istemiyor da sosyal vicdanı ile bir antlaşma yapmak istiyor. Ve her namazında bu vicdanı terbiye etmek kuvvetlendirmek istiyor. Bundan dolayı bir Müslüman **"Yalnız sana ibadet ediyorum ve yalnız senden yardım diliyorum"** derken şöyle bir düşünmelidir: **"Ancak sana ibadet, ederiz"** dediği zaman, **"kimleri temsil ediyor?"** ve **"ancak senden yardım dileriz"** dediği zaman, **"kimlere vekillik ediyor?"** Yani hangi cemaatin beraberliği bu sözünde durmuş olabileceksen en azından onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir kulluk topluluğu şimdiki zamanda gerçekten varsa o, yetebilir; değilse, var olan cemaate potansiyel cemaati, Allah'ın meleklerini de ilave etmeyi her halde unutmamalıdır. Bu mertebelere işaret etmek için müfessirlerin buradaki biz zamirlerini, **"okuyan kimse ile beraberindeki, insanın yaptığı işlerini yazmakla görevli meleklerle veya hazır bulunan cemaate veya bütün muvahhidlere racidir"** derler.

"Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz" hem Allah'ı bir kabul etmeye ve hem kulluğu birleştirmeye delalet etmektedir. Allah'ı bir kabul etmek, Allah'ın zatının ve hakikatının birliğini itiraf ve kabul, kulluğun birliği de bu sayede bir sosyal birlik meydana getirmek için bir antlaşma yapma oluyor. Ve bundan dolayı Rabbin birliği, Fâtiha'nın başından beri **"Allah'tan başka ilah yoktur"** gıyabî tevhidini tesbit ve telkin etmekle, Allah'ın birliği demek olan hakiki vahdeti; kulların birlikte ibadet etmeleri de, varlıkta mevcut olan değişik unsurların beraberliğini ve birliğini dile getirmiş oluyor. Bu âyette **"Allah'ım senden başka ibadete layık mabud olmadığına şahadet etmeye ve bununla amel etmeye söz veriyoruz"** diye, **"Şahadet ederim ki, senden başka ilah yoktur"** tevhid şahadetini ifade ediyor. Kur'an dilinde bu gibi sosyal hitap ve taahhütlerin iki mânâsı vardır:

Birisi; toplumu kişiye, kişiyi topluma katarak her kişiye eşit olarak hak ve görev dağıtmaktır ki, bunda insanın kişisel değerler hiçe sayılmaksızın onların toplamından tam anlamıyla bir toplum gerçekleşir. Buna bütünü kapsama veya üyelerin bütünü denilir. Ve **farz-ı ayn** ifade eder. Diğeri, bireysel mânâyı ortadan kaldırmak ve yalnız toplum itibarını göz önünde bulundurarak bir vazifeyi topluma yönelmektir ki, buna da genel kapsamlı veya genel düzenle ilgili, yahut toplumsal denilir ve **farz-ı kifaye** ifade eder. Ve yukarıda anladığımız ve Kur'an'ın diğer sûrelerinde de göreceğimiz tarzda kişisel mânâ hükümsüz kılınmaksızın her birimiz böyle yaparız diye **farz-ı ayn** mânâsı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı cemaatle birlikte **"Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederiz"** tevhid-i şuhûdîsi, fertlerle **"Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim"** tevhid-i şuhudîlerinin toplamı söz konusu olacaktır. Ve bu mertebe tevhid mertebelerinin en mükemmelidir. Halbuki rububiyet kanununda terbiye sırrının da bulunduğunu görmüştük. Bunun için Fâtiha'da olduğu gibi, İslâm dininin bütün nasslarında tümevarım ile kaynak olmuş ve iman anahtarında vicdan ile varlık, görünmeyen ile görünen arasındaki **"Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik ederim"** tevhidi ve belki sadece **"Allah'tan başka ilah yoktur"** gıyabî tevhidi farz-ı ayn kılınarak, **"Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim"** tevhid şahadeti, farz-ı kifaye yapılmıştır. Bu şekilde İslam'da, hem kişinin ve hem toplumun vicdanlarının bir noktada birleşmesi söz konusudur. Ve bunlar,

karşılıklı olarak birbirinin kefilidir. Sosyal kurul, vicdansız olmak şöyle dursun tevhid mertebelerinin en mükemmeli olan **"Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederiz"** tevhid-i şühûdisini meydana getirmekle en mükemmel vicdan asıl onun olacaktır. İşte **"Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz"** böyle etrafıca açıklamayı içine alan katıksız bir tevhid-i küllî. Ve bunda Allah'a ortak koşanları, Şerîhü'l-İsmâ'îlî: 5'epsini bertaraf eden bir red cevabı vardır. İmam Fahreddin Râzî burada şu özeti yapmıştır: **"Allah'a şirk koşanlar bölük bölük-türler. Çünkü Allah Teâlâ'ya karşı iddia edip taptıkları ortak, ya cisim veya cismin dışında bir şey olacaktır. Cisim olan ortağı ya bayağı cisimlerden veya yüksek (yüce) cisimlerden. Bayağı cisimlerden ortak edinenler, ya basit cismi veya birleşik cismi almışlardır. Birleşik cisim üç varlıktan biridir. Yani madenlerden veya bitkilerden veya hayvanlardandır veya bu arada özellikle insanlardandır. Madeni cisimlerden Allah'a ortak edinenler putlara; mesela taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar. Bitkisel cisimlerden Allah'a ortak edinenler; mesela herhangi belirli bir ağacı ilâh yaparlar. Hayvandan Allah'a ortak edinenler; mesela öküz, buzağı gibi bir hayvanı ilâh sayarlar, taparlar. İnsanlardan (Allah'a) ortak edinenler de; mesela bir Firavun'u, bir Nemrud'u en büyük Rabb ve ilâh tanıyanlar veyahut Uzeyr Allah'ın oğlu, Mesih (Hz. İsa) Allah'ın oğlu diyenlerdir. Basit cisimlerden Allah'a ortak edinenler; mesela ateşe tapan Mecûsiler gibidir. Ulvî cisimlerden Allah'a ortak edinenler de; güneş, ay ve diğer yıldızlar gibi gezegenlere tapan ve mutluluğu ve uğursuzluğu onlara nisbet eden Sâbiûler gibidir. Müneccimlerin çoğu da öyledir. Cisimlerden başkasını Allah'a ortak koşanlara gelince; bunlar da kısım kısımdır. Bir kısmı kâinatın idarecisini aydınlık ile karanlık diye ikiye ayıranlardır. Bunlar, Maniviye yani Mâni mezhebinde bulunanlardır. Sineviye -ki bunlar henüz maneviyata yükselmemişlerdir- bir kısmı melekler gökteki ruhlardır ve her memleketin gök ruhlarından müdebbir belirli bir ruhu vardır ve çeşitli âlemlerden her birinin de idarecisi olan gökteki bir ruh vardır, derler. Ve bu ruhlara birtakım resimler ve heykeller yaparak onlara taparlar. Bunlara, meleklerle taparlar denir -bunlar maneviyatı sezmiş ve fakat cisimlere tapan, putlara tapanların derecesinde kalmışlardır. Diğer bir kısmı bunları geçerek biraz daha yükselip kainata iki ilâh tanımış. Biri pek hayırlı, biri pek kötü, yani biri iyiliğin kaynağı, biri de kötülüğün kaynağı olmak üzere iki ilk kaynağın bulunduğunu iddia etmişler ki, bunlara göre kâinat, biri Yezdan, biri Ehremen yahut div yani biri Allah, biri İblis veyahut Şeytan adıyla kardeş sayılan iki ilâh tarafından tedbir ve idare edildiği farz ediliyor da kâinattaki bütün iyilikler Allah'tan, bütün kötülükler de iblisten biliniyor. Bunlar da Sineviye oluyorlar.**

Mâni'lerin aydınlığı ve karanlığı maneviyetle tefsir edilirse hemen bunlara uygun olacaktır. Bunun için bu iki görüş açısı türlü türlü değişmeler ve bozulmalar içinde birçoklarına bulaşmıştır...(Fahrü'r-Razi, a.g.e., I, 244-245)

Görülüyor ki, bu son noktadaki **"Sinevi'**lik arada bir kardeşlik düşünmeksizin iki ilk başlangıç noktası ile kâinatı idare etmenin mümkün olamayacağını da sezmiştir. Gerçekten

aralarında asla bir bağlantı ve ortak noktası bulunmayacak olan iki ilk başlangıç noktasının bir düzen kuramayacakları ve bundan dolayı kâinatta iyilik ile kötülüğün hiçbir birleşik (ortak) yönleri bulunamayacağı apaçıktır. Çünkü bunun aksi çelişkidir. Halbuki bir adım daha atınca bu kardeşliği görmek daha önce ikisi üzerinde hükümlenmiş olan bir ortak başlangıç noktasını görmek demek olduğu anlaşılır. Ve o zaman bu iki kardeş birer ilk başlangıç noktası değil, birer ikinci derecede başlangıç noktası olması gerekir. Şu halde bunlar bir baba Allah'ın emrine verilince bir üçlü Allah fikri meydana gelivermiş ve bu da şu felsefede bu felsefede dolaşırken sonunda Hıristiyanlığın son şeklini almıştır. İşte insanlık, basitliğinden dolayı asıl olan tek ilâh düşüncesinden fikrî ve hissî sapıklığı yüzünden sapa sapa birden fazla ilâh inancına dalarak dağılırken, diğer taraftan birden fazla ilâh inancını azalta azalta ikiye indirdiği sırada tekrar üçlü ilâh inancına sapmış ve sonunda İslâm dini ile Allah'ın gerçek birliğini tam olgunluğuyla bulmuş ve kendini toplamıştır. "**Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz**" âyeti, işte bütün bu şirk fikirlerini yıkan Rahmani bir delil olmuştur. Bunun içindir ki, insanlar İslâm'a koştukça toplanır, nihayet İslâm dininden kaçtıkça dağılır ve sonunda zelil ve perişan olurlar. Bu yalnız teorik değil aynı zamanda tecrübe ile sabit olan bir gerçektir. Ve İslâm böyle evrensel bir dindir.

Böyle bir antlaşma ve sözleşme yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor; alınır alınmaz hükümlerini tatbik etmeye girişilmek için de "**Hidâyet eyle bizi doğru yola, o kendilerine nimet verdiğin mutlu insanların yoluna; ne o gazaba uğramışların, ne de sapmışların yoluna değil**" duasına başlanıyor.